

Історія і політика

В. Г. Сарбей (Київ)

Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації *

Автор, порівнюючи факти і статистику соціально-економічного і політичного руху робітників (насамперед шахтарів) Донбасу в період революції 1905—1907 рр. та в наш час (1989—1991 рр.), знаходить багато схожого і повчального, що вимагає уважного вивчення як істориками, так і політиками.

Критика комуністичної партократії, яка за роки перебудови в засобах масової інформації набула нечуваного раніше розмаху і знайшла відгук у широких народних мас, певною мірою кинула тінь і на робітничий клас, від імені якого завжди виступали лідери КПРС, прикриваючи диктатуру всеосяжної бюрократичної, адміністративно-командної системи лицемірними посиленнями на положення марксистсько-ленінської теорії про диктатуру пролетаріату як державне оформлення віковичної мрії людства про соціалізм. І навіть коли в так звані «застійні часи» вожді партії проголосили імперсько-унітарну радянську державу загальнонародною, вони не переставали загравати з робітничим класом, нагадуючи всім, що він, мовляв, авангардна рушійна сила суспільства. Обдаровуючи його «аристократію» крихтами з панського столу у вигляді певних матеріальних, службових, громадських та ідеологічних привілеїв, з одного боку, залякуючи основну масу робітників, як і всіх трудящих, тоталітарно-репресивним режимом, з другого, носії і провідники вищезгаданої панівної системи намагалися приручити робітничий клас, який завдавав стільки клопотів своїм неспокійним характером правлячим колам ще дорадянських політичних режимів. Отже, в очах решти трудящих мас багатонаціонального радянського суспільства створився образ робітничого класу СРСР як вірного прислужника комуністичної партократії. До певного часу такі уявлення були характерні і в «перебудовні» роки, адже публічні маніпуляції іменем робітничого класу продовжувалися, а його так звані «передовики», здебільшого успадковані з часів застою, не соромилися привселюдно відрекатися від найвищих загальнолюдських і національних духовних цінностей заради забезпечення мінімуму матеріальних благ. Згадаймо того донбаського шахтаря, який в присутності Генерального секретаря ЦК КПРС пообіцяв заговорити рідною українською мовою лише після того, як матиме доволі ... ковбаси. Звичайно, такі заяви не робили честі тим, хто їх проголошував, тим більше, що вони безпідставно поширювалися на всю сучасну робітничу масу в критичних виступах деяких освічених інтелігентів.

Останні, як правило, більш красномовні, ніж їх конкуренти з робітничого середовища, у передвиборних обіцянках здебільшого вигра-

* В основу статті покладено доповідь, проголошену автором 6 грудня 1991 р. у Харкові на Міжнародній науковій конференції «Робітничий клас і національне питання».

вали бій за місце у депутатському корпусі Рад народних депутатів усіх рангів: від селищної до Верховної. Інтелігенти виявилися й активнішими промовцями на різноманітних всесоюзних і республіканських з'їздах, на сесіях всесоюзного і республіканського парламентів. Отже, ейфорія перших перебудовних років, коли на передній план висунулася боротьба за максимальне розширення гласності, саме інтелігенції принесла заслужену популярність. Та зрештою кількарічні словесні парламентські баталії не внесли кардинальних змін на краще в життя широких народних мас. Поглиблення ж соціально-економічної кризи й поготів підірвало довіру народу до тих, хто при владі.

Ось у цей трагічний час нашої історії, коли нагальною стала потреба переходити від слів до діла, і нагадав знову про себе як про могутню силу суспільства, з якою не можна не рахуватися, робітничий клас СРСР, у тому числі й робітники України. Зокрема, про свої насувні економічні потреби влітку 1989 р. заявили масовими страйками шахтарі всіх вугільних басейнів Радянського Союзу. Союзний уряд змушений був піти на поступки і виробив цілу програму задоволення вимог страйкарів. Однак оскільки ця програма в основному так і залишилася на папері, 1990 року страйк шахтарів повторився. Страйкували також транспортники, робітники заводів, студенти.

Керівні діячі ЦК КПРС тоді ще заявляли, що справедливі вимоги робітників треба активно підтримувати. Однак вони негайно відмежувалися від страйкових акцій, коли навесні 1991 р. ті набрали політичного характеру. Робітники вимагали відставки Президента, Кабінету міністрів СРСР і розпуску Верховної Ради СРСР. І хоча тепер страйковий рух за своїми масштабами значно зріс, охоплюючи цілі промислові галузі, міста, республіки, офіційні засоби масової інформації запевняли, що нібито це справа рук «так званих демократів», «екстремістів», «рухівців» тощо. У дійсності не робітничий клас слухняно виконував поради «інтелігентної еліти», а, навпаки, — як правило, демократична інтелігенція приєднувалася до страйкуючих робітників, вбачаючи в них реальну силу, спроможну забезпечити істотні соціально-економічні перетворення у суспільстві.

Можна нагадати й загальновідомі переконливі факти подібного роду з недавньої зарубіжної і віддаленої вітчизняної історії. Так, завдяки спільці робітників та інтелігенції перемогла славнозвісна «Солідарність» у Польщі. Прихід до влади більшовиків у жовтні 1917 р. був забезпечений і тим, що вони наполегливо вербували собі однодумців на заводах, фабриках, шахтах. У наш час дедалі більше людей усвідомлюють, що робітники мітингують, страйкують, голодують заради добробуту всього суспільства. Організуються незалежні профспілки, «фонди солідарності». Страйками на місцях здійснюють реальну владу. Словом, спочатку стихійний, робітничий рух набирає дедалі більш організованого характеру, а робітничий клас дає про себе знати як про могутню рушійну силу суспільства, що має власний світогляд, спосіб мислення, моральні принципи.

Відроджений у нинішні перебудовні роки робітничий рух у країні, охоплений всеосяжною кризою, здивував увесь світ непохитністю і організованістю соціально-економічних та політичних акцій. Вони злякали як відвертих, так і прихованих охоронців адміністративно-командної системи, а також і тих демократів, які зверхньо дивилися на робітників, вважаючи, що без проводирів з інтелігентних кіл вони не обійдуться. От і залунали розпачливі голоси погроз чи умовлянь «справа», і «зліва», адресовані робітникам: мовляв, не розвалюйте народне господарство (насправді давно розвалене «зверху»!), не підривайте республіканські суверенітети.

Однак найширші маси трудящих дедалі більше переконуються, що саме робітничий клас є найпослідовнішим прихильником справжньої кардинальної перебудови. Не на себе він «тягне ковдру», як нерідко

запевняли високі радянські офіційно-державні особи, фактично нацьковуючи не дуже досвічених у політиці обивателів на політично свідомих робітників. Насправді корінні інтереси робітничого класу ніколи не суперечили загальним соціальним і національним інтересам народних мас. І свою демократичну позицію він підтвердив, з одного боку, недавніми рішучими вимогами відсторонення від управління державою всіх тих, хто не виправдав надій народу щодо перебудови, а, з другого, обстоюванням ідеї «круглого столу» з представників усіх партій і рухів для пошуків шляхів виходу суспільства з кризи.

Інтернаціональне ніколи не суперечило національному в соціалістичному ідеалі, до здійснення якого прагнув робітничий клас. Про це свідчать зокрема, вимоги робітників України, які відстоюють як свою інтернаціоналістську позицію, так і Декларацію про державний суверенітет і Акт про незалежність нашої республіки. Фактично знову відроджуються революційні традиції робітничого класу, забуті ініціаторами перебудови «зверху». Між тим, звернення до цих традицій, вивчення їх сьогодні викликає значний загальнопізнавальний і навіть прикладний інтерес.

Порівняння нинішнього й минулого завжди повчальне й корисне. Виявляється, що сучасні тенденції до зближення суспільних інтересів робітничого класу та інших трудящих класів і соціальних верств сягають у часи, коли пролетаріат на Україні тільки формувався, гартувався у праці і боротьбі за соціальне й національне визволення всіх мас трудящих від експлуатації.

Уперше в Російській імперії визвольний рух став справді масовим у період 1905—1907 рр. Всі основні струмені цього руху (робітничий, селянський, національний, просвітньо-культурний) на Україні протікали дуже бурхливо і знаходили свій вияв у страйках та демонстраціях робітників, аграрних заворушеннях селян, діяльності Української думської громади, просвіт, появі української періодичної преси. Пролетаріат України, і зокрема один з передових його загонів, представлений робітниками Донбасу, у 1905—1907 рр. використовував усі форми і засоби боротьби, спрямовані на демократизацію суспільства.

Так, за даними «Хроніки революційного робочого руху в Україні (1900—1917)», упорядкованої працівниками Інституту історії України АН України, тільки на території тих українських земель, які входили до складу Російської імперії, в період революції 1905—1907 рр. відбувся 881 політичний виступ робітників, з них у формі вуличних демонстрацій, мітингів, зборів, сходок — 635, різного роду заворушень аж до збройних повстань — 68, страйків політичного характеру з вимогами скасувати самодержавний лад, передати владу загальнонародним Установчим зборам — 178*. У межах сучасного українського Донбасу ця статистика виглядає так: загальна кількість політичних робітничих виступів — 101, з них вуличних демонстрацій, мітингів, зборів, сходок — 59, виступів проти царських властей і збройних повстань — 15, страйків політичного характеру — 27.

Як українські, так і російські соціал-демократи того часу вважали робітничий рух наймогутнішим чинником революції 1905—1907 років, наголошуючи на тому, що її не можна зрозуміти без вивчення статистики страйків. Як і на всій Україні, більшість їх мала економічне спрямування, тобто йшлося про вимоги підвищення платні та поліпшення умов праці й побуту робітників. Однак протягом усього періоду революції — від початку 1905 р. до середини 1907 р. — у таких населених пунктах Донбасу, як Луганськ, Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Єнакієве, Микитівка, Лідівка, Ясиновата зафіксовано й ряд політичних страйків. Крім того, донбаський пролетаріат брав участь у Всеросійському загальному жовтневому страйку 1905 р. Що ж до так зва-

* Тут і далі підрахунки зроблені автором.

них економічних страйків, спрямованих на поліпшення умов праці та побуту робітників, то перше місце у Донбасі, крім Юзівки і Луганська (відповідно 13 і 8), займали також Горлівка (8), Микитівка (7), Єнакієве та Алмазна (по 6).

Всього за весь період 1905—1907 років в українському Донбасі відбулося 127 економічних страйків. За архівними матеріалами відомі результати лише 57 з них: 6 закінчилися повним задоволенням вимог страйкарів, у 23 страйках було досягнуто компромісних угод з підприємцями, а у 28 робітники зазнали поразки. Ці показники відбивають загальну тенденцію компромісного розв'язання економічних страйків. Так, за даними 1905—1907 років, по Україні вона ще виразніша: всього тут відбулося тоді 1146 економічних страйків. Наслідки відомі за архівними документами по 567, з них закінчилися для робітників: перемогою — 104, компромісом — 280, поразкою — 183.

Дуже разючою є цифра, що характеризує загальну кількість учасників економічних страйків в українському Донбасі 1906 р. Виявляється, що тоді цей регіон дав майже половину страйкарів України: 35364 з 74699. А шахтарі кам'яновугільних, залізрудних, марганцевих та інших видобувних підприємств України висунулися в 1906 р. на перше місце серед страйкуючих. Того року вони страйкували 35 разів, в той час як робітники-харчовики — 29, машинобудівники — 18, друкарі — 16, металурги — 15 разів.

Страйковим рухом 1905—1907 рр. на українських землях у складі Російської імперії був охоплений 221 населений пункт, у тому числі: 60 міст і містечок, 50 робітничих селищ, 93 села. В Донбасі в той період страйкували робітники Горлівки — 35 разів, Луганська — 34, Єнакієвого — 26, Слав'янська — 9, Дебальцевого — 8.

Як правило, це вже були не стихійні виступи, а добре організований і цілком цілеспрямований страйковий рух, здебільшого керований демократично обраними страйковими комітетами. На Україні у 1905—1907 рр. страйками діяли у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Олександрівську, Полтаві, Бердянську, Кременчуку, Сімферополі, Євпаторії, Феодосії, П'ятихатках, Верхньодніпровську, Долинській, Сарнах. Зокрема, «Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917)» зафіксувала діяльність страйкомів у таких населених пунктах Донбасу, як Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Користовка, Селезневське.

Однак цей перелік неповний, оскільки історія страйкомів періоду революції 1905—1907 рр. — суцільна «біла пляма» історичної науки, майже заборонена у часи культу і застою тема, якнайтісніше пов'язана з висвітленням діяльності багатьох революціонерів—робітників, які у роки сталінщини зазнали репресій. Вивчення ж історії страйкомів 1905—1907 рр. має практичне значення в наш час, коли внаслідок безпорадності і втрати авторитету в масах місцевих партійних, радянських і профспілкових організацій новостворювані страйками значною мірою взяли самі за розв'язання болючих проблем життя гірників. Практичні дії шахтарських страйкомів нашого часу та їхніх попередників на поч. XX ст. багато в чому схожі. Як тоді, так і тепер страйковий рух не обмежується лише соціально-економічними вимогами до місцевих або відомчих властей. Страйками висувують і найрадикальніші політичні вимоги аж до відставки урядів Радянського Союзу чи України, відверто проголошують свій страйк політичним, як це було, наприклад, у 1990 р. у Горлівці¹.

У відповідь на хвилю страйків комісія республіканської Верховної Ради підготувала проект Конституції України, в якому вперше в нашій історії записана стаття про право на страйк. Однак вона сфор-

¹ Лисовенко Н. Обращение страйкомов Донбасса // Известия. — 1990, 1 июля.

мульована так, що фактично перетворюється у статтю про право заборони страйку властями: «Страйк не допускається, — читаємо в цьому проекті, — якщо він може створити загрозу життю і здоров'ю людей або дестабілізувати функціонування служб, які забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства, а також якщо учасники страйку переслідують політичні цілі»².

Як бачимо, це витончено казуїстичне формулювання дає змогу властям заборонити під будь-яким приводом усякий страйк, а політичний взагалі викреслює з життя нашого нині вкрай політизованого суспільства. Верховна Рада Радянського Союзу затвердила 20 травня 1991 р. закон, за яким страйки з політичних мотивів проголошені незаконними. До речі, цим законом скористався у дні серпневого путчу генеральний прокурор СРСР Трубін, який тоді розіслав прокурорам республік, країв та областей телеграму з вимогою не допустити можливих порушень цього закону³. Народний Рух України, навпаки, закликав громадян республіки «не підкорятися волі путчистів», а застосувати Всеукраїнський страйк як «єдину дійову зброю в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої Української держави»⁴.

Із самого початку шахтарського руху 1989—1991 рр. його керівники — діячі страйкомів — підкреслювали, що йдеться не про бунт за шматок мила чи ковбаси, а головним чином за темпи перебудови і проти її гальмування на місцях⁵. Страйками Донбасу забезпечували нормальне соціально-побутове життя населення, не допускали хуліганства, пияцтва, рішуче присікали провокаційні спроби спрямувати шахтарів на погроми торговельних закладів⁶. За цим стежили самі шахтарі із загонів по забезпеченню правопорядку, організованих, до речі, на зразок бойових робітничих дружин 1905 р.

На жаль, діяльність останніх поки що не знайшла достатнього висвітлення, хоча відомо, що саме з метою захисту населення від контрреволюційних погромів і виникли перші бойові дружини робітників у містах і селищах України, і зокрема — в Донбасі. Це власне були загони самооборони (їх так і називали — «самооборона»). Там, де вже діяли Ради робітничих депутатів, ці загони підпорядковувалися їм, а де Рад ще не було, учасники «самооборони» самі обирали своїх керівників. Старі ж місцеві власті, як правило, не наважувалися заборонити діяльність цієї справді народної міліції, авторитет якої як надійної охоронниці порядку зростав у масах прямо пропорційно тому, як царська поліція виявляла повну безпорадність у захисті населення від погромників і хуліганів з декласованих злочинних елементів суспільства.

В наш час слід було б уважно вивчити досвід таких дружин самооборони, зважаючи на те, що у багатьох містах вони створювалися на найширшій демократичній основі. Разом з робітниками в них брали участь учні та студенти, службовці різних установ та підприємств. У Донбасі такі дружини діяли в Юзівці, Горлівці, Микитівці, Єнакієвому, Дебальцевому, Алчевську, Гришиному, Дружківці, Авдіївці, Краматорську.

Під час революції 1905—1907 рр. великого розмаху набув профспілковий рух. У Донбасі найактивніше профспілки діяли у Луганську, Юзівці, Алчевську, Єнакієвому, Костянтинівці, Дружківці, Лисичанську, Кадіївці. Причому відмітною особливістю їх було те, що вони

² Проект. Конституція (Основний Закон) України // Радянська Україна.— 1991, 8 серпня.

³ Дни Трубиных продолжаются // Комсомольская правда.— 1991, 21 сентября.

⁴ Заява Народного Руху України з приводу державного перевороту в СРСР // Літературна Україна.— 1991, 22 серпня.

⁵ Забастовка: вынужденная мера защиты законных прав, но тот ли это путь? / Сост.: А. Т. Гаврилов, Н. И. Лавров.— М., 1989.— С. 20.

⁶ Там же.— С. 86, 105.

формувалися як спілки за професіями, а не за належністю до тієї чи іншої промислової галузі чи підприємства. І як би ми сьогодні не критикували цей організаційний принцип, в якому дійсно є як позитивні, так і негативні сторони, важливо, що саме у такій формі він був задуманий і втілений у життя самими масами і напевно в період революційної кризи суспільства він найзручніший і найефективніший.

Не випадково ж і в наш час гірники знову висунули вимогу створення своєї справді професійної спілки⁷. Така незалежна профспілка гірників, створення якої проголошено на всесоюзному з'їзді шахтарів улітку 1990 р. в Донецьку, за твердим переконанням його творців, найкраще захищатиме соціально-економічні й політичні права та інтереси своїх членів. Отже, вважаємо, що вивчення демократичних традицій народженого у вогні революцій 1905—1907 рр. профспілкового руху має сьогодні не лише науково-теоретичне, а й суто практичне значення.

Заслуговує пильного дослідження й досвід перших робітничих Рад і делегатських зборів, які були найяскравішим виявом державотворчої самодіяльності робітничих мас і разом з тим втіленням на практиці тактики «лівого блоку» проти царського самодержавства, що передбачала спільні дії всіх соціал-демократичних, соціалістичних партій та безпартійних революційних демократів. У період революції 1905—1907 рр. Ради робітничих депутатів діяли у багатьох містах України. Зокрема, в Донбасі вони або споріднені з ними депутатські збори були створені у Єнакієвому, Горлівці, Юзівці, Луганську, Маріуполі, Алчевську, Дебальцевому, Краматорську.

На нашу думку, уважне вивчення практичної діяльності цих Рад було б доцільним і в наш час, коли сама правомірність їх функціонування піддається сумніву як зліва, так і справа. Ці сумніви ґрунтуються на безпідставному ототожненні самої ідеї Рад з комуністично-тоталітарною радянською владою. Однак І. С. Плющ на першій же прес-конференції після обрання на посаду Голови Верховної Ради України висловився про радянську владу однозначно: такої влади у нас ніколи не було, була лише ширма для парткомітетів. Сама форма Рад була б протидією виконавчій владі і президентській формі правління, і саме тому Ради — наша перспектива⁸. Звичайно, не всі нині поділяють таку думку. Зазначимо, що й недавні претенденти на посаду Президента України не виявили одностайності щодо Рад. Якщо Володимир Гриньов і В'ячеслав Чорновіл переконували виборців у тому, що нібито система Рад уже повністю себе вичерпала і підлягає ліквідації як така, то Левко Лук'яненко обстоював необхідність лише реформування Рад, посиляючись при цьому навіть на менталітет українського народу. Посилання, на нашу думку, цілком правомірне, якщо пригадати, що своєрідна система Рад була в основі створеної народною творчістю української козацької державності від часів Запорозької Січі — християнської демократичної республіки — до високорозвинутої структури державно-управлінських органів періоду Гетьманщини XVII—XVIII ст.

Центральна Рада на Україні 1917—1918 рр. також у своїй діяльності спиралася на так звані українські ради, які функціонували в губерніях, повітах, містах. Однак про них радянська історіографія не згадувала й словом, хоча про Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, що тоді існували паралельно, написано чимало. Нагадаємо також, що в останній день свого існування, 29 квітня 1918 р., Центральна Рада обрала першого в історії Президента України — Михайла Грушевського. Історики переконані, що вивчення всякого

⁷ Там же. — С. 86, 105.

⁸ Чому вони покинули съезд // Известия. — 1990. — 16 июня.

⁸ Плющ І. Радикальні реформи і радянська влада — це наша перспектива // Вечірній Київ. — 1991, 10 груд.

історичного досвіду є корисним і потрібним. Так само заслуговують спеціального дослідження перші Ради робітничих депутатів 1905—1907 років. На Україні вони, безперечно, виникли не без впливу українського менталітету. І є навіть підстави на основі конкретно-фактичного матеріалу довести, що перша на території тодішньої Російської імперії Рада робітничих депутатів у 1905 р. виникла не в текстильному центрі країни — Іваново-Вознесенську.

Датою народження цієї Ради вважається спільне засідання повноважних депутатів від робітничих колективів ряду промислових підприємств, яке відбулося 15 (28) травня 1905 р. З цього дня засідання відбувалися регулярно протягом двох з половиною місяців, поки продовжувався загальний міський страйк робітників-текстильників. По суті це був страйком. Та й називали його самі його учасники депутатськими зборами, або зборами повноважних депутатів⁹. Лише з осені 1905 р., коли подібні робітничі організації стали масово і одночасно виникати у багатьох містах Російської імперії, в тому числі одними з перших на Україні — в Києві, Катеринославі, Миколаєві, з'явилася їх узагальнена назва: Ради робітничих депутатів. Отже, до прямих попередників тих Рад можна віднести й Іваново-Вознесенські збори повноважних депутатів. Однак у такому разі першою Радою робітничих депутатів того періоду слід визнати Луганські депутатські збори, які функціонували як постійно діючий орган захисту інтересів робітників під час їх тижневого страйку і після нього в лютому 1905 р.¹⁰

Таким чином, першість у створенні Рад робітничих депутатів на території Російської імперії належить пролетаріату України, а ще точніше — робітникам Донбасу. Незалежна Україна має віддати їм данину належної поваги за наполегливість у загальнонародній справі боротьби за демократизацію суспільства як на початку, так і наприкінці нинішнього століття. Багато ще треба зробити і фахівцям історикам, щоб якомога повніше висвітлити цей історичний внесок у побудову Української незалежної демократичної держави. Я не бачу перебільшення у словах всесвітньовідомого скульптора Ернста Неїзвестного, який після зустрічі з шахтарями Воркути заявив кореспондентові газети «Известия»: «Вони все дуже добре формулюють, у них, чумазики, що вилізають з шахт, дуже добрий мозок. Їх багато там. Вони, можливо, — наше майбутнє»¹¹. Гадаємо, що те ж саме можна сказати й про шахтарів Донбасу.

Хотілося б послатися і на авторитетне висловлювання Олени Боннер — дружини і соратниці правозахисника академіка Андрія Сахарова. Весною 1991 р. на запитання щотижневика «Московские новости», заради чого страйкують шахтарі, вона відповіла категорично: «Не за себе, а за всіх нас»¹². Цілком погоджуючись з цією заявою, висловлюємо впевненість у тому, що шахтарі Донбасу залишаться у перших лавах борців за загальну соціальну справедливість також і в незалежній Українській державі.

Одержано 09.01.92.

Автор, сравнивая факты и статистику социально-экономического и политического движения рабочих (прежде всего шахтеров) Донбасса в период революции 1905—1907 гг. и в наше время (1989—1991 гг.), находит много похожего и поучительного, что требует внимательного изучения как историками, так и политиками.

* * *

⁹ Первый в России. — М., 1975. — С. 36, 49.

¹⁰ История рабочих Донбасса. — Киев, 1981. — Т. 1. — С. 91—92.

¹¹ Иванов-Смоленский Г. Возможно, мы родимся вновь. На это надеются наши соотечественники, живущие в «зарубежье» // Известия. — 1991. — 30 ноября.

¹² Боннер Е. Они голодают не за себя // Московские новости. — 1991. — 31 марта.